

ΤΑ ΝΕΑ [ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ] ΛΟΥΤΡΑ – ΗΑΜΑΝΙ-ΙΕΔΙΤ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΗΣ ΛΕΜΕΣΟΥ

Του Μ.Α. Σοφοκλέους

Επιστημονικού διευθυντή του Παττίχειου Δημοτικού Μουσείου-Ιστορικού Αρχείου & Κέντρου Μελετών Λεμεσού

(Φωτογραφία Τίτος Κολώτας)

Η Λεμεσός είναι ένα πολιτισμικό «παλίμψηστον» κι αυτό οφείλεται στα ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά γεγονότα που την διαμόρφωσαν ως μεσογειακή πόλη, με όλα τα θετικά και όλα τα αρνητικά που εμπεριέχονται στον όρο ‘μεσογειακός’. Το σημερινό «ιστορικό κέντρο’ της Λεμεσού χαρακτηρίζεται ως τέτοιο λόγω ακριβώς αυτού του ‘παλίμψηστου χαρακτήρα’ της πόλης. Οι διαστρωματώσεις, όπου έγινε μπορετό από την αρχαιολογική σκαπάνη να το αναδείξουν κάτι παλαιότερο, κατέδειξαν ότι κάτω από τα 2.50 εκατ. της λάσπης που έφεραν οι πλημμύρες που ταλαιπωρούσαν την όλη για αιώνες, (πριν το αποχετευτικό σύστημα λύσει το πρόβλημα ορισμένως και κυρίως με την διευθέτηση των όμβριων υδάτων), ενυπάρχει η ελληνιστική, η χριστιανική, η ενετική και η οθωμανική. Η πόλη μπορεί αν βούλιαξε, αλλά η αρχαιολογική σκαπάνη θα μας εκπλήσσει πάντοτε στη Λεμεσό βούλιαξε την πόλη. Δηλαδή, ο χαρακτηρισμός ενός παλαιού κτίσματος, θα πρέπει να περιλαμβάνει αυτή την παλίμψηστη προοπτική και χροιά, μέχρι να γίνονται συγκεκριμένες και τεκμηριωμένες μελέτες.

Αυτή είναι μια γενική Αρχή ώστε να αντιμετωπίσουμε την ιστορική εξέλιξη της πόλης από την πλευρά των Πολιτισμικών Σπουδών ως μια πόλη στην οποία δεν υπήρξε ποτέ «πολιτισμικό κενό», αλλά πολιτισμικό «ελάχιστο». Οι ελάχιστες γνώσεις μας, αυξάνονται κάθε φορά που υπάρχει ένα νέο δεδομένο. Η Λεμεσός, όμως, κρύβει καλά τα αρχαιολογικά της μυστικά. Δυστυχώς, οι αρχαιολογικές πληροφορίες είναι λιγοστές και γι’ αυτό μόνο η χρήση μέχρι σήμερα ενός χώρου μπορεί να αποτελεί ένα ασφαλές κριτήριο για το τι μπορεί να υπήρξε εκεί, επειδή οι άνθρωποι δεν αλλάζουν με τις δεκαετίες, ούτε καν με τους αιώνες, αλλά με τις χιλιετίες.

Τα Οθωμανικά Λουτρά της πόλης, βρίσκονται, λοιπόν, σε μια από τις πιο ενεργές ιστορικά περιοχές της πόλης. Εκεί, στο τετράγωνο που τα ζώνει αναπτύχθηκε η πιο μεγάλη δραστηριότητα των Βενετών οι οποίοι σύμφωνα με όλες τις γραφές, είχαν έντονη παρουσία στην πόλη, ένεκα της Αλυκής και της έφορης γης της Λεμεσού, αλλά και ένεκα του ασφαλούς αγκυροβολίου που υπήρξε πάντοτε η πόλη, μέχρι το κτίσιμο

της Μεγάλης Αποβάθρας, το 1881 από τους Άγγλους. Στην μελέτη του Χριστάκη Σεργίδη Η Λεμεσός μέχρι την Τουρκοκρατία, γίνονται αρκετές γόνιμες σκέψεις αναφορικά με την περίοδο αυτή η οποία οδήγησε στην Τουρκοκρατία, στην οποία απλώς, αναπτύχθηκε ο υπάρχων χώρος με ό,τι βρήκαν οι Οθωμανοί (σελ.51-54).¹

Οι Λατίνοι χρησιμοποίησαν τη Λεμεσό ως χώρο συγκέντρωσης δυνάμεων, αποστολής πολεμικού υλικού, και αναχώρησης για Σταυροφορικές εκστρατείες καθ' όλη τη διάρκεια του Που αιώνα. Χρησιμοποιήθηκε από τους Σταυροφόρους της Ε' Σταυροφορίας, που άρχισε το 1217 με πολεμική εκστρατεία εναντίον των Μουσουλμάνων στην Παλαιστίνη. Όταν το 1220 οι Σταυροφόροι, υπό την αρχηγία του βασιλιά Ιωάννη των Ιεροσολύμων, επιτέθηκαν εναντίον της Αιγύπτου, οι Λατίνοι ιππότες της Κύπρου και ο Λατίνος αρχιεπίσκοπος Λευκωσίας Ευστόργιος έλαβαν μέρος στην εκστρατεία, και η Λεμεσός χρησιμοποιήθηκε ως σταθμός ανεφοδιασμού.²

Η Λεμεσός ως μια πόλη η οποία πέρασε 306 χρόνια κάτω από την Οθωμανική Κατοχή, όπως όλη η Κύπρος, άλλωστε (1571-1878+), διατηρεί όλα εκείνα τα εξωτερικά χαρακτηριστικά που την διακρίνουν και ως μια πόλη της οθωμανικής περιόδου: Κτήρια, επιγραφές, κοιμητήρια, ονόματα οδών κλπ. Η σκοπευμένη βιβλιογραφία, ανάλογα με τα χρόνια που η πόλη έζησε κάτω από τον οθωμανικό νόμο είναι λιγοστή³. Το πιο εξειδικευμένο βιβλίο για την οθωμανική περίοδο της Λεμεσού είναι το γνωστό των αδελφών: Ozay and Selcuk Akif, *Echoes from the Past. The Turkish Cypriot Community of Limassol and its Heritage*, Terra Cypria, Limassol, 2008. Έτσι, οι πληροφορίες σχετικά με τα οθωμανικά κατάλοιπα, θα πρέπει να βρίσκονται σε αρχεία που θα βρίσκονται σίγουρα στην Τουρκία, σήμερα. Δυστυχώς, η σχετική βιβλιογραφία για τον χώρο αυτό είναι λιγοστή και μόνο από προσωπικές αφηγήσεις χρηστών μπορούμε να έχουμε σαν κι αυτή που περιγράφει ο Χριστάκης Σαββίδης στο βιβλίο του όπου αναφέρει τα εξής:

Η μεγάλη αίθουσα του λουτρού κατακλυζόταν από υδρατμούς από φωτιά που άναβε από καυσόξυλα, μαζιά, σκλινίτζια, κάρβουνα και αργότερα πετρέλαιο σε καζάνια. Όταν ο επισκέπτης ερχόταν στο λουτρό, έβγαζε τα ρούχα του σε ντιβάνι, το οποίο είχε διαχωρίσματα, καλυμμένα με κουρτίνες. Μετά σκεπαζόταν με ένα μπουρνούζι, φορούσε πέδιλα και οδηγούνταν από τον λεγόμενο "τερλάκη" οι άνδρες και τη "χαμαρτίνα" οι γυναίκες, σε μια μεγάλη αίθουσα. Εκεί κάθονταν σε μια κυκλική πεζούλα και παρέμεναν γυμνοί για 20-30 λεπτά, μέχρι οι υδρατμοί να επιδράσουν και να βγει ο ιδρώτας από το σώμα. Ακολουθώς ο τερλάκης, φορώντας γάντια από πετσά, έτριβε τον λουόμενο, σε όλο το σώμα, με άφθονο ζεστό νερό. Μετά ο τερλάκης σκέπαζε τον λουόμενο με ένα μπουρνούζι και τον οδηγούσε πίσω στη θέση του, στο ντιβάνι. Εκεί παρέμενε για 15 λεπτά, για στέγνωμα και για να μειωθεί η θερμοκρασία του σώματος πριν βγει έξω. Ντυνόταν μετά, πλήρωνε ένα σελίμι στο λουτρό και τρία γρόσια για φιλοδώρημα. Ο τερλάκης πάντα έλεγε στους πελάτες του "με τις υγείες σας". Η ίδια διαδικασία γινόταν και για τις γυναίκες και για τα παιδιά.⁴

¹ Χριστάκης Σεργίδης, *Η Λεμεσός μέχρι την Τουρκοκρατία*, έκδοση Ιδρύματος «Πανίκος Μαυρέλης», Λεμεσός, χχ.σελ. 51-54.

² Βλ. Νίκος Κουρέας, *Η Στρατηγική και Εμπορική Σημασία της Λεμεσού κατά τον πρώτο αιώνα της Φραγκοκρατίας*, Ελετηρίδα Κυπριακών Σπουδών τόμος Δ'

³ Ανδρέας Φούλιας, «Πολιτική Ιστορία της Λεμεσού κατά την Τουρκοκρατία», στο *Λεμεσός. Ταξίδι στους Χρόνους μιας Πόλης*, επιμ. Άννα Μαραγκού και Τίτος Κολώτας, έκδ. Δήμου Λεμεσού, Λεμεσός, 2006: 167-172.

⁴ Χριστάκης Σαββίδης, *Περιδιαβάζοντας τη Λεμεσό*, Λεμεσός, 1991.

Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες αναφορικά με την χρήση του χώρου και αρκετές φωτογραφίες από σύγχρονους φωτογράφους.⁵ Η έννοια της καθαριότητας και της υγιεινής, εντάσσεται επιστημονικά σ' αυτό που ονομάζουμε «Κοινωνιολογία της Καθημερινότητας», η οποία μελετά τις ανάγκες, τις συνήθειες και τον τρόπο οργάνωσης των κοινωνικών στην καθημερινή τους βάση. Άλλωστε, ο πολιτισμός είναι ο τρόπος που οργανώνουμε την καθημερινή μας ζωή στην υλική, την κοινωνική και την πνευματική της διάσταση. Τα Λουτρά της Λεμεσού, οθωμανικά και γενικά για όλους, όπως τα Δημοτικά Λουτρά, εντάσσονται σ' αυτό τον κύκλο μελετών, που μελετά την καθημερινότητα.

Οι Τούρκοι στην Λεμεσό, όπως και σ' όλη την Κύπρο βρέθηκαν μετά την αποχώρηση των Βενετών. Έκλεινε η βενετική περίοδος και άνοιγε η οθωμανική. Η Ενετοκρατία αντικαταστάθηκε από την Τουρκοκρατία, ή καλύτερα Οθωμανική Περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, το καλοκαίρι του 1570, οι Τούρκοι εισέβαλαν, με μια, μεγάλης κλίμακας, εισβολή. Περίπου 60.000 στρατιώτες, συμπεριλαμβανομένων ιππικού και πυροβολικού, υπό τη διοίκηση του Λάλα Μουσταφά Πασά αποβιβάστηκαν στις 2 Ιουλίου 1570 στην Λεμεσό, αφού από την 1^η Ιουλίου έκαναν αρκετές επιθέσεις στην παραλία της πόλης, βρίσκοντας σχετική αντίσταση από τις δυνάμεις που υπεράσπιζαν την Λεμεσό, υπό τον Έλληνα αρχηγό Πέτρο Ροντάκη, που υπήρξε αρχηγός των *stradioti*. Υπήρξε, επίσης, αντίσταση από ένα σώμα της Φρουράς της Πάφου με τον υποδιοικητή Vincenzo Malipiero που προκάλεσε μεγάλες ζημιές στους εισβολείς. Αρκετές φορές τους απώθησαν πίσω στην θάλασσα αναγκάζοντάς τους να υποχωρήσουν. Είναι λάθος να δηλώνεται ότι η αποβίβαση των Τούρκων στη Λεμεσό έγινε αμαχητί. Αφού κατάφεραν να αποβιβαστούν, έφτασαν μέχρι τα Πολεμίδια και στη συνέχεια, πορεύθηκαν και πολιορκήσαν την Λευκωσία.⁶ Παρεμπιπτόντως, το 1539, υπήρξε η πρώτη επίθεση εναντίον της Λεμεσού, αλλά σε μικρή κλίμακα. Αυτή του 1570, δεν ήταν μια απλή επίθεση, αλλά εισβολή μεγάλης κλίμακας.

Έτσι, η μουσουλμανική κοινότητα, από το 1570 δημιούργησε στη Λεμεσό χώρους όπως χώρους λατρείας, χαμάμ, σχολεία, μνημεία, κοιμητήρια κλπ. Όπως είναι πολύ γνωστό, σ' όλη τη παλιά πόλη της Λεμεσού, υπήρχαν παντού λουτρά για εξυπηρέτηση των δημοτών, κυρίως για τον εβδομαδιαίο τους καθαρισμό, αλλά και μερικώς για θεραπευτικό σκοπό. Τότε δεν υπήρχαν σ' όλα τα σπίτια μπάνια ή λουτρά για καθαρισμό. Αυτά θα τα συναντούσε κάποιος σε αρχοντόσπιτα και μόνο, αφού και το τρεχούμενο νερό στο κάθε νοικοκυριό δεν υπήρχε. Όλοι σχεδόν κουβαλούσαν το αναγκαίο τους νερό με κούζες και κουβάδες (σύκλες), για να πίνουν, να μαγειρεύουν, να καθαρίζουν τα μαγειρικά σκεύη, να πλένουν τα ρούχα και να καθαρίζουν έστω το πρόσωπό τους. Για να λουστούν ολόσωμα ήταν κάπως πρόβλημα λόγω και της ποσότητας του νερού που εχρειάζετο αλλά και για την αναγκαία θέρμανση του ιδίου, αλλά και του χώρου που θα ελούζοντο, ιδίως το χειμώνα. Έτσι η αναγκαιότητα της ύπαρξης δημόσιων λουτρών ήταν επιβαλλόμενη.

Γι' αυτό βλέπουμε σ' όλη τη Λεμεσό, αλλά και στις άλλες πόλεις της Κύπρου, να δημιουργούνται και να λειτουργούν αυτού του τύπου τα λουτρά από ιδιώτες. Αρκετά

⁵ Βλ. Παττίχειο Δημοτικό Μουσείο-Ιστορικό Αρχείο και Κέντρο Μελετών Λεμεσού, ειδικός φάκελος για την οδό Ζιγκ Ζαγκ και τα κτήριά της.

⁶ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ. Γ', Θεσσαλονίκη, 1968.

λουτρά είχαν δημιουργήσει οι τουρκοκύπριοι τα οποία μάλιστα συνέβαλλαν ένεκα και του τρόπου που λειτουργούσαν, θεραπευτικά στις «τζιεγκές». Ο Δήμος Λεμεσού, επί δημαρχίας του αείμνηστου δημάρχου Χριστόδουλου Χατζηπαύλου, 1930-1943, θέλοντας να συμβάλει με το τρόπο του σ' αυτή την αναγκαιότητα των δημοτών, αποφάσισε να κτίσει και να λειτουργήσει δημοτικά λουτρά. Έτσι αφού σχεδιάστηκαν άρχισε η οικοδόμηση τους το 1933 περίπου. Κτίστηκαν απέναντι από την είσοδο του Γυμναστικού Συλλόγου τα Ολύμπια (Γ.Σ.Ο), πάνω στην παραλία. Μάλιστα στο πίσω μέρος τους είχαν αρκετή αυλή με άμμο όπου στην συνέχεια εκτεινόταν η θάλασσα. Μεταξύ του Γ.Σ.Ο και των Δημοτικών Λουτρών μεσολαβούσε ο γνωστός παραλιακός δρόμος προς την Λευκωσία, οδός 28ης Οκτωβρίου.

Μέσα στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να εξετάσουμε και τα Οθωμανικά Λουτρά τα οποία είναι από τα εν χρήσει κατάλοιπα της περιόδου αυτής είναι τα γνωστά ως Λουτρά στην ομώνυμη Οδό Λουτρών, και αποτελεί ως χώρο, ένα σήμα κατατεθέν της παλιάς πόλης. Είναι από τα πιο παλιά κτήρια της Λεμεσού, Εσκή Χαμάμ, θα έχει αντικαταστήσει από τον 16^ο αιώνα, δηλαδή από την αρχή της Οθωμανικής περιόδου κάποιο άλλο κτίσμα της βενετικής περιόδου για τις ανάγκες καθαρισμού των Οθωμανών.⁷ Εκτιμώ ότι θα είναι της ίδιας εποχής με το Μεσαιωνικό Κάστρο το οποίο ξανακτίστηκε το 1590 περίπου και ως αποτέλεσμα θα χρειαζόταν και ένα ή περισσότερα λουτρά για τους πρώτους Οθωμανούς της περιοχής. Τα θεμέλια του παλαιού οικοδομήματος, σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, καθώς με την εμφανή διαστρωμάτωση της περιοχής βρίσκονται θαμμένα κάτω από το δάπεδο του υφιστάμενου κτιρίου. Βρίσκεται στην καρδιά του ιστορικού κέντρου της Λεμεσού, απέναντι από το τζαμί Δεν γνωρίζουμε πότε κτίστηκε, αλλά πότε ανακαινίστηκε. Από κάποιον Από την Συρία και συγκεκριμένα από την Λαοδικεία – Λαττακία. Το επιβεβαιώνουν δύο επιγραφές, η μια χαραγμένη σε ταφόπετρα στην αυλή του τζαμιού που βρίσκεται απέναντι και η δεύτερη στην είσοδο του Χαμάμ.

Η αποκατάστασή των Λουτρών θεωρείται ως μια πράξη πολιτισμού γιατί θα φέρει σε χρήση με όσο γίνεται καλύτερες συνθήκες ένα ιστορικό μνημείο της πόλης στο οποίο τόσο οι Οθωμανοί όσο και οι Χριστιανοί κάτοικοι της πόλης βρίσκονταν επί μακρόν με ένα κοινό σκοπό, την σωματική και ψυχική υγεία.

---

⁷ Σύμφωνα με την ιστορικό Νάσα Παταπίου «Η ενετική παρουσία τον 13ο αιώνα στην Κύπρο έγινε πιο έντονη, κυρίως μάλιστα στη Λεμεσό, όπου οι Βενετοί είχαν οικίες, καταστήματα και κτήματα. Η Λεμεσός ήταν τότε το βασικό κέντρο της ενετικής παροικίας στην Κύπρο. Αξίζει να σημειώσουμε ότι την ίδια εποχή, κάποιος Βενετός στη Λεμεσό ήταν κάτοχος συμπλέγματος δώδεκα σπιτιών και ένας άλλος είχε μεγάλο σπίτι, που έγινε αργότερα το *fondaco*, ο **φούντικας** κατά τον Δεόντιο Μαχαιρά, η δημόσια δηλαδή αποθήκη της πόλης. Οι Βενετοί είχαν επίσης στη Λεμεσό την δική τους εκκλησία, αφιερωμένη στον προστάτη τους Άγιο Μάρκο, καθώς επίσης και ένα λουτρό που εξασφάλιζε το ετήσιο, σεβαστό εισόδημα των 1,000 βυζαντινών.» «Η Λεμεσός κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας». Από το βιβλίο *Λεμεσός, Ταξίδι στους Χρόνους μιας Πόλης*, έκδοση του Δήμου Λεμεσού (2006). Γενική επιμέλεια Τίτου Κολώτα και Άννας Μαραγκού.

(Λεπτομέρεια από το εσωτερικό των λουτρών)

Βιβλιογραφία

The Museum of Foreign Literature and Science, vol. IXI, E. Little, New York, 1831.

Gazioglu, Ahmet C. *The Turks in Cyprus: A province of the Ottoman Empire (1571-1878)*, Rustem & Bro. London, 1990.

Sir Harry Luke *Cyprus under the Turks, 1571-1878 C.* Hurst & Co Publishers Ltd (September 30, 1989).

Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ. Γ', Θεσσαλονίκη, 1968.

Ευστάθιος Παρασκευάς Παλαιμάχος, *Παλαιαί Αναμνήσεις. Η Λεμεσός κατά τον 19^{ον} αιώνα, επιμέλεια και εισαγωγή Τίτος Κολώτας*, έκδοση, Κανάλι 9.86, Λεμεσός, 1996.

Λεμεσός. Ταξίδι στους Χρόνους μιας Πόλης, επιμ. Άννα Μαραγκού και Τίτος Κολώτας, έκδ. Δήμου Λεμεσού, Λεμεσός, 2006.

Ozay and Selcuk Akif, *Echoes from the Past. The Turkish Cypriot Community of Limassol and its Heritage*, Terra Cypria, Limassol, 2008.

Αλέξης Αλεξάνδρου, «Η Λεμεσός της Τουρκοκρατίας» ανέκδοτη εργασία, υπό έκδοση.

Ελένη Προκοπίου, *Λεμεσός, Οδός Ζιγκ Ζαγκ. Έκθεση Αποτελεσμάτων Σωστικής Ανασκαφικής Έρευνας 1993*. Ανάτυπο από την Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Αρχαιοτήτων για το 1997, Λευκωσία, 1997.

Luis Gaulis, *Zig-Zag Street*, Fontainemore, Journal de Geneve, Geneve, 1979.